

ПРОБЛЕМА ОНОВЛЕННЯ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ СЕМАНТИКИ КАТЕГОРІЇ “СОЦІАЛІЗАЦІЯ”

Стрімке прискорення темпів соціальної динаміки в поєднанні з високою варіабельністю і, відповідно, обмеженими й можливостями прогнозування майбутніх наслідків соціальних перетворень робить мінливість і невизначеність головними ознаками сучасного життя в усіх ключових сферах суспільства. Поряд із ними важливою характеристикою останнього є рівень інформаційної перенасиченості. У зв'язку з цим нової гостроти набувають соціальні проблеми особистості, її орієнтацій та функціонування в соціумі змін, який формує запит на розвиток особистісної адаптивності, гнучкості, толерантності до швидких і непередбачуваних перетворень, водночас залишаючи традиційну вимогу збереження стійкого морального стрижня, неповторності, цілісності в часі власного “Я”. Потреба досягнення гармонійного співвідношення окреслених протилежних якостей, пошук оптимальних відповідей на інші виклики сьогодення диктують необхідність перегляду усталених моделей організації цілеспрямованого впливу на процеси соціального становлення членів суспільства. При цьому узгодженість з провідними тенденціями ХХІ ст. стане результатом такого перегляду лише за умови його поступовості, комплексності й, головне, опори на надійне наукове підґрунтя, роль якого наразі здатна виконати цілісна, сучасно орієнтована теорія соціалізації як важлива складова загальної системи соціологічного знання.

Закономірно виникає питання, чи відповідає остання означеним критеріям? Іншими словами, постає необхід-

ність шляхом аналізу існуючих теоретичних доробків визначити, чи є підстави говорити про цілісність і всебічність у висвітленні проблематики соціального становлення особистості, чи її опрацювання є неповним через наявність аспектів, що залишилися поза увагою дослідників. Також доцільно окреслити ті нові завдання теорії соціалізації, актуальність постановки і вирішення яких виникла нещодавно і, зумовлюючись трансформаційними процесами в сучасному суспільстві, має безпосередній стосунок до потреби сутнісного оновлення в соціології семантики самої категорії “соціалізація”.

Варто зазначити, що окремі елементи такого аналізу наявні у публікаціях багатьох авторів. З-поміж них – В.Москаленко і В.Циба, М.Лукашевич і Л.Орбан-Лембрик, Г.Андреєва і А.Мудрик, К.Дубовська і Н.Смелзер – вітчизняні і зарубіжні науковці, праці яких позначені особливою ґрунтовністю [1–8]. Значна увага, зокрема, приділяється розкриттю змісту основних соціалізаційних концепцій ХХ ст., насамперед висвітленню поглядів З.Фрейда, Т.Парсонса, Ч.Кулі, Дж.Міда, А.Бандури, Е.Еріксона, Ж.Піаже і Л.Кольберга, дещо менша – підходам Л.Виготського, Д.Ельконіна, І.Кона і інших вчених. При цьому В.Циба, М.Лукашевич, Г.Андреєва, А.Мудрик поєднують їх розгляд з висуненням і аргументацією власних точок зору на процес соціалізації, його сутність, перебіг, місце в загальній системі соціально-психологічного знання.

Водночас характерним недоліком зазначених публікацій є відсутність концептуальних оцінно-узагальнюючих позицій, покликаних структурувати окремі складові проблеми соціального становлення особистості, виокремити в її межах елементи, наукове бачення яких можна вважати сформованим, а також окреслити проблеми, що чекають на свою розробку. До речі, сам факт існування останніх часто взагалі оминається увагою.

Виходячи з зазначеного, стаття передбачає на основі розгляду теоретичних напрацювань у сфері соціалізації особистості окреслити сучасний стан наукової розробленості даного питання, виділивши як ретельно досліджені, так і мало вивчені аспекти останнього в контексті перспективи побудови цілісної сучасної теорії соціалізації.

Вихідним пунктом реалізації поставлених завдань убагацьється визначення самого терміна “соціалізація”. Попри всю різноманітність його відтінків, основний зміст цього поняття досить повно передається у класичному словниковому трактуванні: “Соціалізація – це процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний в діяльності і спілкуванні” [9, с. 486].

Наведена теза не викликає заперечення у переважної більшості науковців, хоча кожен з них і виділяє свої компоненти соціального досвіду, засвоєнню яких надається першочергового значення. До найчастіше згадуваних, зокрема, належать: соціальні норми і цінності; моделі рольової поведінки; мова й інші знакові системи; звичаї, традиції, соціальні стереотипи; прийняті в конкретному суспільстві способи мислення і форми прояву емоцій.

При цьому у науковій літературі значна увага приділяється розгляду питань, що стосуються часових вимірів процесу засвоєння названих компонентів. Іншими словами, йдеться про тривалість соціалізації, щодо визначення якої існує кілька точок зору. Згідно з першою вона відбувається лише у дитинстві, згідно з другою – охоплює дитинство, підлітковий вік і юність, третя пов’язує соціалізацію з повним життєвим циклом людини і, починаючи з останніх десятиліть ХХ ст., є найпоширенішою.

Звичайно, визнання того факту, що соціалізація триває все життя людини, зовсім не означає проголошення тотожності її змісту на всіх етапах життя, що висуває на перший план проблему періодизації соціального становлення особистості. Висвітленню останньої присвячено

чимало публікацій [1; 4; 5; 6; 8], огляд яких дає підстави виокремити ключові підходи до її розв'язання. З-поміж них найбільшою прихильністю вітчизняних науковців користується віковий підхід, що передбачає стадіальний поділ соціалізації на дитячу і дорослу; дитячу, підліткову, молодіжну і зрілу; дитячу, дорослу і людей похилого віку тощо. Досить поширеним, особливо серед російських науковців, є також і запропоноване Г.Андреевою розрізнення дотрудової, трудової і післятрудоваї стадій. Окрім зазначених, доцільно згадати про такі підходи, як кризовий (загальновідома 8-стадійна періодизація Е.Еріксона); рольовий (етапи соціалізації являють собою підготовчий, ігровий і завершальний періоди навчання дитини виконанню дорослих ролей – розроблений у рамках концепції “узагальненого Іншого” Дж.Міда); психоаналітичний (пов’язує стадії соціального розвитку зі стадіями зміни дитячої сексуальності – його автором є З.Фрейд); когнітивістський (соціальне становлення визначається сенсомоторною, передоперативною, конкретно-оперативною і формально-оперативною стадіями формування когнітивної сфери особистості – Ж.Піаже); моральний (етапність соціалізації подається у вигляді доморального, конвенційного й автономного рівнів розвитку моральної свідомості – Л.Кольберг). Немає одностайності і у поглядах дослідників на механізми формування соціальності особистості, під якими розуміються “механізми, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, а отже, перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори поведінки” [4, с. 94]. Провідними з них вважаються відмічені ще З.Фрейдом імітація й ідентифікація, проте нерідко цей перелік доповнюють фрейдівські ж почуття сорому і провини, а також виділені іншими авторами навіювання, переконання, соціальний контроль, навчання, виховання, авторитет, зараження і навіть конформізм. Зазвичай названі механізми наводяться без класи-

фікації, хоча деякі автори схильні поділяти їх на дві групи за критерієм цілеспрямованості – стихійності впливу.

При цьому низка дослідників (Ф.Мустаєва та ін.) демонструють окрему позицію, вирізняючи традиційний, інституційний, стилізований, міжособистісний і рефлексивний механізми соціалізації, де традиційний – це некритичне засвоєння особистістю норм і цінностей, характерних для її сім'ї і найближчого оточення, інституційний – накопичення досвіду соціально схвалюваної поведінки у процесі взаємодії з інститутами суспільства, стилізований – соціалізація в рамках певної субкультури, а міжособистісний – соціальне становлення під впливом спілкування з суб'єктивно значущими особами через ідентифікацію з ними. Рефлексія ж постає як своєрідний внутрішній діалог, що опосередковує всі інші впливи.

Досить ґрунтовно у літературних джерелах розкривається і проблема факторів соціалізації, тобто ключових обставин, які протягом життя впливають на індивіда, детермінуючи формування його соціальності. Російський дослідник А.Мудрик [6] подає їх у вигляді 4-рівневої системи, яку утворюють: мегафактори – планета, світ, космос; макрофактори – країна, суспільство, держава; мезофактори – етнос, місце і тип поселення, ЗМІ; мікрофактори – сім'я, друзі, мікросоціум, організації, в яких здійснюється соціальне виховання (навчальні, професійні, релігійні, громадські). Подібними є погляди на дане питання й американського дослідника У.Бронфенбреннера, котрий схематично, у вигляді включених одне в одне концентричних кілець, описує вплив на особистість мікро-, мезо-, екзо- і макросистеми.

Утім, серед українських дослідників системний підхід не набув популярності. До провідних факторів соціалізації вони насамперед схильні відносити культуру, груповий і унікальний особистісний досвід, біологічну спадковість і фізичне (географічне, кліматичне) оточення [10; 11].

Окремі ж автори [2; 3] взагалі оминають увагою дану тематику, віддаючи перевагу осмисленню впливу соціального середовища через призму не так універсальних факторів, як конкретних інститутів (сім'я, школа, вищий навчальний заклад тощо) й агентів (батьки, друзі, колеги і т. ін.) соціалізації.

Одним із найбільш розроблених аспектів проблеми соціалізації є також аналіз соціально значущих функцій даного процесу, хоча окремо на цьому питанні увага не акцентується. До таких функцій можна віднести: інкультураційну (завдяки соціалізації здійснюється передача культурних надбань від покоління до покоління); ідентифікаційно-інтегративну (на основі засвоєння соціальних цінностей і норм у людей формується почуття належності до тієї чи іншої соціокультурної спільноти, завдяки чому самі спільноти стають більш інтегрованими); соціальної стандартизації (формування типових представників певної професійної групи, соціального прошарку, конкретного суспільства тощо); особистісного конструювання (побудова індивідуальної ієрархії цінностей, мотивів, інтересів, так звана інтерпретація особистості); соціального конструювання (активне відтворення особистістю засвоєного соціального досвіду).

Останній функції наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. приділяється особлива увага. При цьому спектр наукових позицій можна згрупувати навколо трьох підходів. Перший (М.Лукашевич та ін.) передбачає деяке протиставлення процесів соціалізації і соціального конструювання, виходячи з особливостей взаємодії соціальної системи й особистості, яка являє собою єдність механізмів впливу соціальної системи на особистість з метою її соціалізації, з одного боку, і механізмів зворотного впливу особистості на цю систему з метою її зміни – з іншого [3]. У рамках другого підходу (Г.Андреєва та ін.) соціальне конструювання визнається поряд з інтеріоризацією необхідною і рівнознач-

ною складовою частиною процесу соціалізації [5]. Донедавна саме ця позиція була домінуючою, однак сьогодні ряд авторів (наприклад, К.Дубовська з посиланням на Л.Шеррода і О.Бріма) відмічають зміну поглядів у бік надання соціальному конструюванню більш пріоритетного статусу, ніж інтеріоризації соціальних цінностей і норм, відмічаючи, що навіть у процесі засвоєння соціального досвіду особистість виступає не пасивним продуктом суспільства, а активним суб'єктом побудови власного "Я" [7].

Таким чином, здійснений аналіз дає підстави віднести питання, пов'язані з загальним сутнісним змістом, тривалістю, етапами, механізмами, факторами соціалізації, її соціальними функціями, до переліку найбільш ґрунтовно досліджених аспектів обговорюваної проблеми. Водночас існуючі в цій сфері напрацювання формують радше фрагментарне, мозаїчне, ніж узгоджене її бачення, постаючи скоріше як сукупність різноманітних концепцій і підходів, а не як єдина цілісна теорія, про яку йдеться в численних публікаціях.

На нашу думку, доцільно виділити чотири головні причини, що зумовили подібну ситуацію. По-перше, привертає увагу відсутність систематизації і порівняльного аналізу наявних підходів до процесу соціалізації. Щоправда, існують окремі спроби типологізувати зазначені підходи. Так, В.Москаленко поділяє їх на біогенетичні і соціогенетичні [1, с. 187–188], І.Танчин – на макро- і мікросоціологічні [10, с. 83–86], К.Дубовська – на класичні теорії дозрівання і новітні розробки в межах парадигми індивідуального життєвого шляху [7, с. 150]. Втім, ці винятки скоріше підтверджують загальну тенденцію, ніж заперечують її, оскільки наведені класифікації не є визнаними і цитованими рештою дослідників.

По-друге, перешкодою на шляху побудови цілісної теорії соціалізації є неузгодженість в тлумаченні деяких стрижневих понять її категоріального апарату, суттєві розбіжності

в розумінні самого їх місця в єдиній теоретичній конструкції. Такими суперечливими категоріями є, наприклад, первинна і вторинна соціалізація. Так, М.Юрій використовує їх для позначення відповідно періоду формування соціальності дитини до вступу до школи і періоду її соціального становлення під час здобуття освіти [11, с. 224], М.Примуш – для характеристики соціалізації дитини і соціалізації дорослого [12, с. 267]. Л.Орбан-Лембрик під первинною соціалізацією розуміє формування ціннісних орієнтацій і самовизначення особистості, де останнє являє собою усвідомлений вибір позиції у певній життєвій ситуації, а вторинну пов'язує з переходом від самовизначення до самореалізації [4, с. 105, 113]. І.Танчин взагалі ж убачає у первинній і вторинній соціалізації не етапи, а різні складові даного процесу. Так, первинна соціалізація постає тут як засвоєння соціального досвіду під прямим впливом первинних соціальних груп (сім'ї, друзів, навчального і трудового колективу), а вторинна – як соціалізація в системі соціальних інститутів і соціальних контактів поза межами безпосереднього оточення [10, с. 92–93].

По-третє, цілісне бачення процесу соціалізації особистості не можна вважати сформованим у зв'язку з недостатньою розробленістю проблеми подовженого етапу соціалізації, або, іншими словами, соціалізації дорослих людей і осіб похилого віку.

Хоча загалом на необхідності вивчення особливостей перебігу соціалізації літніх людей наголошують Н.Смелзер, К.Дубовська, Г.Андреева та багато інших відомих дослідників у сфері соціології і соціальної психології, однак переважна більшість обмежується самою констатацією даного факту. Виняток становлять окремі наукові доробки О.Краснової, А.Лідерс, Н.Паніної, які, втім, є лише першими кроками на шляху ґрунтовного осмислення зазначеного питання.

Подальшого вивчення потребує і соціалізація особистості на етапі між молодістю і похилим віком. Традиційно проблематика формування соціальності дорослих розкривається через аналіз процесу соціальної адаптації, віднедавна висвітлюються ще й аспекти, пов'язані з соціальним конструюванням, однак при цьому поза увагою залишається специфіка механізмів соціалізації в дорослому віці, її провідних чинників і агентів. Зокрема, якщо в дитячому віці важливими агентами соціалізації є батьки як ретранслятори культурних цінностей і норм, то чи не можна розглядати і дітей як агентів соціалізації дорослих, своїх матері і батька? Питання постає у зв'язку з визнаною в сучасному науковому світі концепцією М.Мід [14], згідно з якою суспільство поступово входить у епоху префігуративної культури, коли знання і соціальний досвід передаються переважно від молоді до старшого покоління, а не навпаки. Прийняття цієї позиції нагтовхує на ряд нових запитань: з якого віку діти можуть бути агентами соціалізації своїх батьків? у яких сферах життя дорослі зберігатимуть раніше інтеріоризовані норми і цінності, а в яких переорієнтовуватимуться на нові пріоритети, носієм яких є молодь?

І, нарешті, по-четверте. Цей аспект полягає у науковій недоопрацьованості проблематики взаємозв'язку соціалізації з соціально-поселенською, соціально-етнічною, соціально-економічною структурами суспільства, залежності особливостей її перебігу від стартових статусних позицій у кожній з цих структур.

Поряд із розглянутими окремо слід виділити низку питань, пов'язаних із комплексним теоретичним висвітленням процесу соціалізації особистості, актуальність яких зумовлена не так логікою розвитку науки, як важливими суспільними перетвореннями початку ХХІ ст. – інтенсифікацією перебігу соціальних трансформацій, зростанням кількості соціогенних ризиків, інформаційною пере-

насиченістю сучасного життя тощо. Зокрема: чи можна за умов сьогодення застосовувати для пояснення перебігу формування соціальності особистості ті концепції і підходи, що розроблялися сто, вісімдесят, п'ятдесят років тому; як у контексті соціалізації згадане ствердження префігуративної культури поєднується з процесом постаріння населення, швидке прогресування якого спостерігається не лише в нашій, а й у більшості інших європейських країн; який вплив на соціальне становлення підростаючого покоління справляють Інтернет, мобільний зв'язок та інші новітні засоби комунікації; чи під впливом нескінченних соціальних перетворень такою ж нескінченною є здатність особистості до пересоціалізації? Якщо ж можливості зміни раніше інтеріоризованих цінностей і норм є обмеженими, то які якісні й кількісні характеристики цих обмежень можна назвати?

Підсумовуючи, зазначимо, що пошук відповіді на кожне з окреслених питань являє собою самостійний перспективний напрям подальшого вивчення процесу соціалізації як у емпіричній, так і в теоретичній площинах. При цьому здійснений аналіз широко висвітлених і мало розкритих аспектів даного процесу дає підстави окреслити основні методологічні вимоги, дотримання яких сприятиме підвищенню ефективності дослідницької роботи. З-поміж них передусім доцільно відзначити необхідність забезпечення відповідності будь-яких нових концептуальних побудов сучасним тенденціям, і не лише на рівні суспільної практики, а й у царині соціально-психологічного і соціологічного знання, у тому числі необхідність співвіднесення наукових висновків і припущень з домінуючою на сьогодні парадигмою соціального конструкціонізму. Передумовою досягнення оптимального пізнавального результату виступає також і опора на міждисциплінарний підхід у постановці й розв'язанні проблем, центрованих навколо процесу соціального становлення особистості.

Комплексність у вирішенні останніх є ще однією принциповою настановою, виконання якої сприятиме побудові цілісної, внутрішньо узгодженої теорії соціалізації, спроможної своєчасно й адекватно реагувати на запити соціуму змін.

Література

1. Москаленко В.В. Теорія соціалізації особистості // Москаленко В.В. Соціальна психологія. – К., 2008.
2. Циба В.Т. Системний аналіз особистості // Циба В.Т. Системна соціальна психологія. – К., 2006.
3. Лукашевич М.П. Соціологія особистості // Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 2004.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціально-психологічні проблеми соціалізації особистості // Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К., 2003.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1996.
6. Мудрик А.В. Социализация и “смутное время”. – М., 1991.
7. Дубовская Е.М. Социализация в изменяющемся мире // Алавидзе Т.Л., Андреева Г.М., Антонюк Е.В. и др. Социальная психология в современном мире / Под ред. Г.М.Андреевой, А.И.Донцова. – М., 2002.
8. Смелзер Н. Социализация: основные проблемы и направления исследований // Социальная психология: Хрестоматия. – М., 1999.
9. Психологічний тлумачний словник. – Х., 2004.
10. Танчин І.З. Соціологія особистості. Соціалізація // Танчин І.З. Соціологія. – К., 2007.
11. Юрій М.Ф. Соціалізація особистості // Юрій М.Ф. Соціологія. – К., 2004.
12. Примуш М.В. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи // Примуш М.В. Загальна соціологія. – К., 2004.
13. Сірій Є.В. Соціалізація людини. Особистість та суспільне життя // Сірій Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. – К., 2007.
14. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988.